

ХОЖЕЛИ РАЙОНЫ ТОПОНИМИЯСЫНДА ЭТНОТОПОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

*Есемуратов А.Е.**филологических наук (PhD),**ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер
илим-изертлеу институты, Нөкис*

THE USE OF TOPONYMS IN THE TOPONYMY OF THE KHODJEYLI REGION

*Esemuratov A.**PhD, Karakalpak Research Institute of Humanities,
Karakalpak Branch of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus***Аннотация**

Мақолада муаллиф ономастикада қўлланиладиган усуллар ҳақида маълумот берган. Қорақалпоғистон шу жумладан, Хўжайли тумани топонимиясининг материалларини ҳудудлар бўйича тўплаш ва тадқиқ қилиш, тилшунослик, тарихий, географик ва топологик жиҳатдан талқин қилинган бир қатор илмий ишларни кўрсатиб ўтган. Этнонимлар ва этнотопонимларнинг тиллик хусусиятларини лингвистик ва нолингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиш ва илмий ҳулосага келиш бугунги қорақалпоқ ономастикасининг аҳамиятли муоммоларининг бири ҳисобланади. Сабаби қорақалпоқ тилидаги этнонимлар ва этнотопонимлар бир томондан замонавий материал бўлиб ҳисобланса, иккинчи томондан, ўлар жуда қадимий атамалар бўлиб топилади. Шу сабабли ўларни тадқиқ қилишда фақат бир усул билан амалга ошириш мумкин эмас. Этнотопонимларни ўрганишдан олдин ўлар учун асос бўлган этнонимларга тегишли тарихий-этнографик ва тиллик өзгешеликтери ҳақида маълумотларни йигип, илмий дэреклер билан яхши танишиш керак.

Қорақалпоғистон этнотопонимларини тадқиқ қилишда тарихий- археологик маълумотлар, география, этнография, фольклор каби фанлар томонидан қўлга киритилган натижалар ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга. Этнонимлар ва этнотопонимларнинг пайдо бўлиши белгили бир географик территорияда яшаган қадимий тарих билан боғлиқ.

Abstract

In the article, the author provides information about the methods used in onomastics. Karakalpakstan, including the collection and study of toponymy materials of the Khodjeyli region by region, presented a number of scientific works interpreted linguistically, historically, geographically and topologically. Linguistic and extralinguistic study of ethnonyms and ethnotonyms and obtaining scientific conclusions is one of the important problems of modern Karakalpak onomastics. The reason is that ethnonyms and ethnotonyms in the Karakalpak language are, on the one hand, modern material, and on the other, very ancient terms. Hence, it is not possible to study them in just one way in research. Before studying ethnotonyms, it is necessary to collect information about the historical, ethnographic and linguistic diversity on which they are based, to get acquainted with scientific sources.

The results obtained on such historical and archaeological data, geography, ethnography, folklore in the study of ethnotonyms of Karakalpakstan also have practical and theoretical significance. The emergence of ethnonyms and ethnotoponyms is associated with the ancient history of living in a particular geographical area.

Калит сўзлар: ономастика, топонимия, этноним, тилшунослик.

Keywords: onomastics, toponymy, ethnonym, linguistics.

Қарақалпақстан топонимиясының көп қырлы материалларын территориялар бойынша топлау хэм изертлеу ислери бойынша көп гана жумыслар әмелге асырылды. Нәтийжеде, Қарақалпақстанның бир қатар районларының топонимиясын тиллик, тарихий, географиялық хэм топологиялық көзқарастан анализлеуге арналган бир қатар илимий жумыслар жазылды. Соған қарамастан, қарақалпақ ономастикасының барлық қурамалы хэм де әҳмийетли мәселелери үзил-кесил шешилген емес.

Қарақалпақ этнонимиясы, олар тийкарында пайда болган меншикли атлықлар топарын тарихий-этнографиялық, структура-семантикалық хэм этимологиялық қурылысы жағынан изертлеу өз шешимин күтип турган әҳмийетли мәселелер қатарына киреди.

Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик

материаллар еlege шекем монографиялық тәризде терең анализ етилмеген. Базы-бир илимий изертлеулерде бул мәселе улыўмалық тәризде үйренилген [1,52; 2,79; 15,51;] ямаса топонимияга тийисли айырым жумысларда [4,194-208; 5,169-178; 13,78-81; 15,103-104;] басқа машқалалар менен байланыслы тилге алынган болса да, белгили бир территорияга тийисли болган этнонимлер хэм этнотопонимлер усы күнге шекем арнаўлы изертлеу объекти болган жоқ. Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жасалыўында үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хэм топонимлердиң жасалыўында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өзара байланысы хэм усы тийкарда этнотопонимлердиң келип шығуы нызамлылықларын монографиялық негизде

үйрениу қарақалпақ топонимикасының бір қатар теориялық хәм әмелий машқалаларын шешуіге тийкар болады. Топонимика басқа илимлер тараулары менен илимий хәм әмелий әхмийетке ийе. Топонимика арқалы көплеген тарийхий фактлерди, айырым халықлар менен урыулардың территориялық шегараларын, дәстүр, үрп-әдетин, мәдениетын, тил өзгешеликлерин анықлау менен сондай-ақ, белгили жер-суу, өсимликлер хәм жаныуарлар дүньясының хәр қыйлы қәсийетлерин топонимиканың жәрдеми арқалы анықлауға болады [3,119].

Этноним хәм этнотопонимлерди үйрениу қарақалпақ тилиндеги меншикли атлықлар қатарының қәлипесий басқышлары хәққинда қымбатлы мағлыұматлар берип гана қоймай, халқымыздың тарийхы, үрп-әдетлери, турмыс тәризиди, үлкемиздің географиясы хәм археологиясы, сондай-ақ, рууұхый байлықларымызды өз ишине алатугын изертлеулер алып барыуға тийкар болады. Этноним материалларын белгили территориялар бойынша топлау хәм үйрениу бул мәселениң негизине және де терең кирип барыу хәм де территориялық — тиллик ұақыялар дизайминин өзине тән нызамлылықлары хәм қәсийетлерин ашыуға көмеклеседи. Қарақалпақстан аймағында жасаушы жергиликли халықтың этникалық атамалар хәм олар негизинде пайда болған этнотопонимлер хәзирге дейин арнаулы изертленбеген.

Қарақалпақ топонимикасы, басқа белгили тиллердің топонимикасына қусап, өтмиштен басланған узақ тарийхий дәуірлер дауамында пайда болған хәм жетилсип келген. Олар тилдеги арнаулы атамалар қатламы сыпатында көзге түседи хәм басқа атамалардан өзгешеликлериди менен айырылып турады. Хәр бир топонимниң пайда болыуы белгили бир халыққа байланыслы болып келеди [6].

Топонимлердің этнонимлерге хәм керисинше, этнонимлердің топонимлерге көшип өтиуи тилде бар болған қубылыс. Сонлықтан қандай да бир топонимди үйрениуде нени (топонимди ме, этнонимди ме, ямаса этнотопонимди ме, ямаса пүткиллей антропонимди ме?) нәзерде тутатугынымызды ұмытпауымыз керек [4,194-208].

Республикамыз гәрезсизликке ерискеннен кейин миллий қәдириятларымызды хәм тарийхий үрп-әдетлеримизди, дәстүрлеримизди қайта тиклеу зәрүр болған хәзирги дәуірде бул мәселе және де үлкен әхмийетке ийе.

Халқымыздың тарийхы, тәгдири хәм турмыс тәризинин өзине тән энциклопедиясы болып есапланған орын атамалары ата-бабаларымыздың ой-өрисинин бийбаха мийрасы, басқаша айтқанда қарақалпақ халқының рууұхый гәзийнесин әсирлер дауамында байытып келген бийбаха қәдириятларымыздың бири болып есапланады.

Солай екен, топонимлер миллий мәдениетимиздің бир тарауы сыпатында барлық ұақытта изертленуи хәм ен жайдырылыуы керек. Жер атамалары хәм ата-бабаларымыз тәрәпинен әсирлер сынауынан өткен, өмир хәқыйқатлығына айланған қәдириятлар қатарына киреди. Сол себептен Өзбекстан гәрезсизликке ерискеннен кейин, халқымыздың өзлигин танытыушы барлық тарийхий үрп-

әдетлеринин тикленуи пронеси басланды. Бул процесс топонимика тарауында да иске асырылып атыр.

Бизиңше, этнонимлер хәм этнотопонимлердің тиллик өзгешеликлерин лингвистикалық хәм экстралингвистикалық көзқарастан изертлеу хәм де илимий жуумақ шығарыу бүгинги қарақалпақ онамастикасының әхмийетли машқалаларының бири есапланады. Себеби қарақалпақ тилиндеги этнонимлер хәм этнотопонимлер бир тәрәптен заманагөй материал болып есапланса, екынши тәрәптен, олар жүдә әйемги атамалар болып табылады. Сол себепли оларды изертлеуди тек гана бир усыл жәрдемиде әмелге асырыу мүмкин емес. Топонимиялық изертлеулерде атамаларды анализлеудин сыпатлама, тарийхий, этимологиялық усылларын пайдаланыу мақсетке мууапық. Орайлық Азиядагы түркий хәм басқа халықлардың этнонимлериди қатарында белгили дәрежеде үнлеслик улыұмалық тәрәптер бар. Бундай ұқсаслықлардың жүзеге келиуине усы халықлардың тарийхий келип шыгыуы хәм урыу-қәуим басқышларындағы улыұмалық себеп болған. Соның ушын да қарақалпақ этнотопонимлеринин жүзеге келиуи хәм сөзлердің тийкаргы мәнисин анықлауда миллий топонимиялық материалларды усы аймақтағы бир қатар тууысқан хәм тууысқан емес тиллердеги материаллар менен салыстырыу яғный салыстырмалы топонимиканың илимий изертлеу усылларынан пайдаланыу мақсетке мууапық.

Меншикли атлықлардың дүзилсип этнотопоним материаллары тийкарында үйрениу қарақалпақ тили тарийхы, тарийхий лексикологиясы хәм грамматикасының базы-бир әхмийетли мәселелерин шешуіде, сондай-ақ қарақалпақ халқының этнологиялық келип шыгыуы, урыу-қәуим басқышлары, үрп-әдетлери хәм оның басқа халықлар менен болған мәдени, экономикалық мүнәсибетлерин ашып беріуде үлкен әхмийетке ийе.

Этнонимлерди үйрениуіге кирисуіден алдын олар ушын тийкар болған этнонимлерге тийисли тарийхий-этнографиялық хәм тиллик өзгешеликлериди хәққинда мағлыұматларды жыйнап, илимий дәреклер менен жетик танысуы керек болады.

Қарақалпақстан этнонимлерин изертлеуде тарийхий- археологиялық мағлыұматлар, география, этнография, фольклор сыяқлы илимлер тәрәпинен қолға киргизилген жетискенликлерде белгили теориялық әхмийетке ийе. Тийкарынан этнонимлер хәм этнотопонимлердің пайда болыуы белгили бир географиялық территорияда жасаған әйемги тарийх пенен үзликсиз байланыслы.

Этнонимлер - бириншиден тил материалы болып есапланады. Буның үстине барлық топонимлер сыяқлы этнонимлерде жергиликли халық тилинде жасалады, жасайды, айтылады, жергиликли халықтың түсиниклериди хәм рауажланыулары менен өзара байланыслы болады. Сол себептен де этнонимлердің тиллик өзгешеликлерин үйрениуі, жергиликли халықтың диалектлеринин қай дәрежеде изертленгенлигине де байланыслы.

Адамзат жәмийетининң түрли раўажланыў басқышларында пайда болған урыў, қәўим, елат, халық, миллет сыяқлы этникалық бирликлер этнослар деп аталған. Бул пикирди көпшилик тәрәпинен қабыл етилген, этнология пәниндеги бирден-бир пикир деп болмайды. Себеби, белғили илимпаз Л.Н.Гумилев тәрәпинен этностың биология-географиялық қәсийетлери илимге киритилди [7,526]. Биз бул мақаламызда этнослардың тек топонимикаға байланыслы тәрәплерине тоқтаймыз.

Қандай да бир үлке топонимикасын үйрениўде этнонимлердың орны үлкен екенлиги ҳаққында дерлик барлық топонимист илимпазлар айтып өткен, олардан, В.А.Никонов, С.Қораев, К.Шониёзов, С.Губаева, Н.Охунов хәм басқалар. Бирақ аймақ топонимиясын үйрениўде мәселениң басқа тәрәплерин де естен шығармаў керек, себеби пүткил дүнья этнослары ушын тән болған таманлары бизиң халқымызға да тийисли.

Бириншиден, этносларға қойылған атамалар сондай дәрежеде өзгерип кетиўи мүмкин екен, бул атамаға қарап бул этностың тарқалған аймағы, этникалық тарийхы ҳаққында хәр дайым хәм жуўмақ шығарыў туўры болмайды. Мәселен, хәзирги Румыния мәмлекетиниң аты сол жерлерде жасаған ески халықлардың атынан емес, бәлким кашанлардур сол жерди басып алған Рим империясының атынан алынған болса, З.М.Бобур тәрәпинен Хиндистанда дүзилген мәмлекет «Уллы монғоллар империясы» деп аталып келингенлиги белғили.

Екиншиден, елатлы пунктлерге этнослардың атын қойыўда да топонимикадағы салыстырма негативлик нызамға сүйенеди. Яғный, бир миллет ямаса халық толық жасайтуғын аймақтың бир бөлимине емес бәлким, бул аймақтың шетки бөлимінде еки халық ўәкиллери араласып жасайтуғын орынлардағы этнослардың аты өзине тән қәсийет, ажыралып турыўшы белғи сыпатында орынларға қойылады. Соның ушын бул топонимлер тийкарында үйренилип атырған этностың географиясына хәр кашан да туўры баха берип болмайды.

Н.Охуновтың көрсетиўинше [18,60] *қытшақ* қәўими көп ғана түркий халықлар: өзбек, қазақ, қарақалпақ, қырғызлардың этникалық қурамына кирип, олардың миллет болып қәлиплесиўинде қатнаскан. К.Шониёзовтың мағлыўматларына қарағанда [21,344], Ферғана ўәлаятының арқашығыс хәм арқа-батыс аймақларында отырықшы болып қалған қыпшақлардың саны XIX әсирдиң ақырында 70 мыңнан көп болған.

Қарақалпақ қалаларының басым көпшилигиниң атамалары урыў, қәўимниң этнотопонимиясынан келип шыққан. Орта Азияның еки дәрәя аралығында жасаған әйемғи сак-массағетлердиң әуладлары болған 92 баўлы Қыпшақлар арасындағы Шымбай урыўы XV-XVI әсирлерде Қарақалпақлардың урыўы болған. VIII-X әсирлерде араб елинен келген мусылман динин таратыўшылар Миздахқан дөгерегине орналасып, отырықшы хожалар елин пайда еткен [20,63].

Хожели районы топонимикалық картасына киргизилген аўыл хәм елатлы пунктлерге қойылған атамалар арасында ең кең тарқалғаны найман урыўының аты. *Найманлар* қәўим сыпатында өзбек, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай хәм алтай халықларының қурамына да кирген. XIX әсирдиң 70- жылларында өзбек найманлары Зарафшанда, Ферғанада хәм Хорезмде жасаған. Кейин найманлар өзбек халқының қурамына сиңип кеткен. Хәзир Найман атамалы аўыл Хожели районында ушырасады: *Найман аўыл*.

Баймақлы – қарақалпақлардың белғили урыўларынан болып, бул атама районда аўыл *атамасы болып сақланған: Баймақлы аўыл*.

Жанқоңырат – қарақалпақлардың белғили урыўларының бири: *Жанқоңырат, Жанқоңырат* атамаларында ушырасады.

Үйғыр – урыўы менен байланыслы топоним ушырасады: *Үйғыр аўыл*.

Этнонимлер районда топоним болып қолланылыўы жағынан антропонимнен кейинги орында турады. Олар райондағы белғили бир этникалық қатлам ўәкиллери жайласқан орындағы этногидроним, этноороним, этнонекронимлерди пайда еткен. Қарақалпақ урыў атларынан болған топонимлер басым көпшилигин қураса, қазақ, рус, кореец атлары менен байланыслы топонимлер аз санда ушырасады.

Хожели районында тарқалған этнотопонимлер арасында басқа миллет ўәкиллери тарқалғанын, жасағанын билдириўши орын атлары да бар. Оларға түркмен, қазақ, рус, өзбек, кореец сыяқлы миллетлер менен байланыслы орын атлары мысал болады. *Әлим аўыл, Иван жасп, Сәбик аўыл, Түркмен жасп, Түркмен аўыл, Кәрис жасп*.

Ономастика хәм оның бир бөлими болған топонимиканың өзине тән қәсийетлерин көрсетиўши нызамлылықлары бар. Бул нызамлылықлар В.А.Жучкевич, В.А.Никонов, З.Дүсимовлар тәрәпинен изертленилген. Себеби, тәбият хәм жәмийеттеги хәр бир нәрсе, атап айтқанда, ономастикадағы топонимлер системасы да мәлим бир нызамлылыққа бойсынуыын итибарға алыў керек. Сондай-ақ, система ҳаққында ғәп болса, демек, нызамлылық барлығы анық.

Топонимикада бир неше нызамлылықлар бар. Оларға ономастикада методологиялық машқалалар дәрежесинде итибар берилген [19,34-42]. Булардан айрықшалық ямаса салыстырмалылық принципи [8,12-15] төмендегише әмел етеди: өзбеклер көп болған жерде қырғыз аўылы (Қашқадәрәя ўәлаяты Яқкабоғ районы), Қарақалпақ аўылы (Қашқадәрәя ўәлаяты Шахрисабз районы), Ферғана ўәлаятында да Қарақалпақ деген жер аты - аўыл бар. Қарақалпақстан Республикасының Хожели районында қарақалпақ аўылының болыўы, пайда болыўы да айрықшалық принципи тийкарында қәлиплескен, яғный қайсы жерде көпшиликке салыстырғанда аз санда болған халықтың атлары ямаса жасаў орынлары негативлик принципи тийкарында қойылады. Бундай нызамлылық –

принциплери туғралы қысқа болса да, биринши болып В.А.Никонов айтып өткен [16,178; 17,58-87].

Жуўмақлап айтқанда, Хожели топонимиясын, тийкарынан бул аймаққа тән этнонимлер хэм этнотопонимлерди үйрениў ислерине дэслеп тарийхшылар, этнографлар, географлар сезилерли дәрежеде үлес қосқан. Бул машқала кейинирек диалектологлар хэм тилши топонимистлер тәрәпинен арнаўлы анализлене баслаған. Бул өз нәубетинде автордың [22,48] мийнетинде этнонимлер хэм этнотопонимлердин базы тиллик өзгешеликлерин изертлеў хэм анықлаўга мүмкиншилик туўдырды. Соған қарамастан, Қарақалпақстан этнонимиясы хэм этнотопонимлери хәзирги дәўирде өз шешимин күтип турған әҳмийетли мәселе болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Абишев Г. Шымбай районы топонимлериниң тарийхий-лингвистикалық анализи: Филол. илим. филос. док. (PhD) ... дис. – Нөкис, 2019.
2. Әбдимуратов К. Неге усылай аталған? - Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. 79 б.
3. Әбдимуратов К. Қарақалпақ топонимикасы хэм оны изертлеў мәселелери // Әмиўдәрья, 1965- жыл, 2-февраль, 119-6.
4. Бекбаўлов О. Арал бойы топоним хэм этнотопонимлери ҳаққында // Вопросы карақалпақского языкознания. – Нукус: 1983. – С. 194-208.
5. Бекбаулов У. «Арал» гидроними хэм «араллылар» этноними ҳаққында // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. - Нөкис: 1971, - Б. 169-178.
6. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық. / Еркин Қарақалпақстан, 20-июнь 2000. №73 (17355).
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л: Гидрометеоиздат, 1990. -526 с.
8. Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик тамойиллари //ЎТА. – Т.: Фан, 1984. 4-сон. – Б. 12-15.
9. Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. – Т.: Фан, 1985. 2-сон. – Б. 33-37.
10. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: Фан, 1985. – Б. 104.
11. Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сири. – Хива: Хоразм Маъмун Академияси, 2001. – 52 б.
12. Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Т.: 2002. – Б. 88.
13. Есбергенов Х. Нөкис» атамасы ҳаққында // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. – Нукус: 1972. №2. – С. 78-81.
14. Мәмбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери: Филол. илим. филос. док. (PhD). – Нөкис: 2018. – Б. 51.
15. Мурзаев Э.М. О происхождении названия «Нукус» // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. – Нукус: 1967. №2, - С. 103-104.
16. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С. 178.
17. Никонов В. А. Пути топонимического исследования // ПТ. – М.: Наука, 1964. – С. 58-87.
18. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номлаиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – 60 с.
19. Старостин Б. А. Некоторые методологические проблемы теории собственных имен. // Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 34-42.
20. Хорезм МАМУН академиясының 1000 жыллығына бағышланған Республикалық илимий энжуман материаллары, – Нөкис: 2006. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети. – Б. 63.
21. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974. – 344 б.
22. Эназаров Т., Есемуратов А., Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақстан Республикасындағы топонимлерди топлаў бойынша сораўнама. - Tashkent: Turon zamin ziyo, 2016. - 48 б.